

Oblici porodice i zemljišnog vlasništva u našem selu

Prof. dr Cvetko Kostić

Duboke strukturalne promene izvršene su u selima Jugoslavije odmah posle završetka drugog svetskog rata. *Socijalizam* je doneo jedinstvene norme u zemlji u kojoj su prirodni uslovi i društvene institucije bili do tada dosta različiti. U tom procesu smene staroga i nastajanja novoga u ruralnom društvu ove zemlje delovali su i deluju uticaji različitih smerova; jedni faktori utiču da se zatečene razlike zadrže, a drugi da se izgube. Među uticajima prve vrste ističu se različiti ekološki okviri i različito kulturno nasleđe, a među uticajima druge vrste — jedinstven socijalni sistem.

Prema ekološkim uslovima Jugoslavija se deli na *pet agrarnih* rejonu, i to:

1) *ravničarski* rejon, pogodan za gajenje žitarica, industrijskog bilja i za intenzivno stočarstvo; ovaj rejon obuhvata Vojvodinu, Mačvu, Slavoniju i Posavinu;

2) *brežuljkasti rejon*, pogodan za proizvodnju voća i belih žita, kao i za ekstenzivno stočarstvo; on se proteže duž čitave države i obuhvata Štajersku i Dolenjsku u Sloveniji, Zagorje u Hrvatskoj, srednji deo Bosne, Šumadiju, Kosovo i Istočnu Srbiju;

3) *planinski* je rejon pogodan za proizvodnju krompira i voća, kao i za pašnjačko stočarstvo; on obuhvata prostrane krajeve države kao što su: Gorenjska u Sloveniji, Goski kotar i Lika u Hrvatskoj, veliki deo Bosne i Hercegovine, Crne Gore i zapadne Srbije;

4) *primorski* rejon, u kóme se proizvodi južno voće, rano povrće i grožđe; on se proteže pored Jadranskog mora i obuhvata Istru, delove Dalmacije i Crne Gore;

5) *suptropski* rejon, pogodan za proizvodnju pamuka, duvana, sezama, ranog povrća i voća; on obuhvata sliv reke Vardara u Makedoniji.

Različitim reļjefu, klimi i podlozi zemljišta po ovim rejonima treba dodati i različite *kulturne* uticaje koji su dolazili sa raznih strana, kako bi se uočila sva složenost ekološke i socijalne strukture sela Jugoslavije. Između ostalog, različiti ekološki okviri i različito kulturo nasleđe snačno su uticali i na formiranje raznih tipova sela.¹

¹ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knj. II, Beograd, 1931, str. 16.

Ekološki okviri, kulturno nasleđe i brojni tipovi sela išli su i idu u smeru očuvanja i zadržavanja nastalih razlika, ali je bilo i drugi faktora koji su išli i idu u suprotnom smeru, u smeru ublažavanja i eliminisanja nasleđenih razlika. Takvih uticaja je bilo i pre uvođenja socijalističkog sistema (1945). Među njima treba naročito naglasiti činjenicu da je Jugoslavija stvorena posle prvog svetskog rata, 1918. godine, i da ona od tada neprestano čini jednu državnu celinu. To je bio vema značajan momenat u životu svih njenih etničkih grupa, koje do tada nikada nisu živele u istoj državi. Od svog stvaranja ona je činila isto političko, carinsko i poresko područje, pa je i to uticalo da se regionalne i lokalne razlike ublaže. Osim toga, i neke društvene institucije delovale su vekovima u istom pravcu, pošto su bile slične ili gotovo iste po selima čitave Jugoslavije. Te institucije su bile: »kućna zadruga, kolektivno vlasništvo sela i općina kao osnovna lokalna organizacija.«²

Pobeda socijalizma posle drugog svetskog rata u našoj je zemlji još više ubrzala proces nastajanja nekih ranijih društvenih institucija i nastajanja drugih, zajedničkih za čitavu zemlju. Od svih tih promena najznačajnije su one izvršene u dve osnovne institucije ruralnog društva, u seljakoju porodici i zemljišnoj svojini. Dubina ovih promena najbolje se može videti poređenjem ovih institucija u Jugoslaviji pre i posle drugog svetskog rata.

To je upravo predmet ovoga rada u kome se prvo raspravlja o promenama i oblicima ruralne porodice, a zatim o evoluciji i savremenim oblicima zemljišne svojine. Tek posle analize i poređenja razvoja ovih institucija može se zaključivati o njihovim savremenim oblicima.

I

Pored različitih ekoloških uslova i kulturnog nasleđa, ranije su na oblike ruralne porodice veoma uticali i propisi kanonskog i građanskog prava. Na primer u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji bio je obavezan *crkveni* brak, u Vojvodini je bio obavezan *građanski* brak, dok je u Dalmaciji i Sloveniji pored crkvenog, za lica bez konfesije i za pripadnike nepriznatih konfesija važio »građanski brak po nuždi«. Ti različiti propisi pisanog prava preplitali su se sa narodnim običajima, etničkim i klasnim osobenosti, pa je i to povećavalo razlike u pogledu razloga za razvod braka, stepena računanja srodstva, bračnog punoletstva i drugih porodičnih odnosa. Zbog delovanja tih brojnih uticaja dosta je teško dati tipologiju ruralnih porodica toga doba, na teritoriji koju zaprema Jugoslavija. Verovatno da ondašnjem stvarnom stanju najbolje odgovara tipologija koja je seoske porodice podelila na tri glavne vrste i to: porodičnu zadrugu, inokoštinu i muslimansku porodicu.³

Porodična zadruga (houskommunion, communauté de famille, house community) definisana je kao »skup seoske porodice koji sastavljaju više braće, braće od stričeva ili udaljenih srodnika sa ženama i decom, ako ih imaju.«⁴ Ova je ustanova u toku čitavog devetnaestog veka bila predmet živog naučnog interesovanja u svetskoj naučnoj javnosti. Na primer, suštinu odnosa u porodičnoj zadruzi je F. Engels prikazao ovako: »Ona obuhvata više generacija potomaka jednog oca, s njihovim ženama, koji svi zajedno žive na jednom imanju, zajednički obrađuju svoja polja, hrane se iz zajed-

² M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1953, str. 21.

³ V. Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, I, Beograd, 1927, str. 170. Paris, 1884.

⁴ V. Bogišić, *Prvi članci i rasprave*, I, Beograd, 1927, str. 170.

ničke zalihe i zajednički raspoložu viškom prihoda. Zajednica je pod vrhovnom upravom domaćina...⁵ U stvari, porodična zadruga je prilagođena životu i radu u polju i u poljoprivredi. Ona obuhvata ne samo roditelje i njihovu decu u pravoj liniji nego i pobočne srodnike: stričeve, sinovce itd. Zabeleženi su slučajevi da je ona mogla imati i po nekoliko desetina članova. Iako lokalni uticaji mogu unekoliko modifikovati ovaj tip porodice, on je ipak imao svuda zajedničke osnovne karakteristike. Pre svega, to je zajednica ne samo krvnih i adaptiranih srodnika već je to i zajednica njihovog života i rada. Materijalnu osnovu ovog tipa porodice čini kolektivna svojina članova nad sredstvima za proizvodnju. Zbog toga je »održavanje zajedničke zemljišne svojine išlo uporedo sa održavanjem porodične zadruge i sličnih organizacija — bratstva i plemena.«⁶ Po pravilu, članovi zadruge ne mogu imati nikakve odvojene svojine, nego je u njoj sve zajedničko, a na prvom mjestu zemljište. Ono mora da se ostavi u nasleđe budućim naraštajima, kao što su ga prošli ostavili sadašnjem. To se postiže samo preko muške dece; ona prenose porodičnu tradiciju i kult predaka sa generacije na generaciju. Zbog toga muška deca imaju prvenstvo nad ženskom u svakom pogledu, a porodična zadruga se smatra kao idealna zajednica umrlih predaka i njihovih živih i budućih potomaka. Živi članovi zadruge imaju samo pravo da ubiraju plodove, da uživaju imovinu zadruge ali, po narodnom shvatanju, oni ne bi smeli da njom slobodno raspoložu, već je moraju neokrnjenu ili uvećanu ostaviti svojim potomcima.

Autoritet domaćina ili *starešine* jedna je od glavnih socioloških karakteristika ovoga oblika proširene porodice; starešina je njena glava (*caput familiae*). No na ovaj položaj on dolazi *izborom* sviju odraslih članova zadruge. Ako pak starešina nije izabran, onda je njegov autoritet slab i odnosi u zadruzi se pogoršavaju. »Prisvojili si koji zadrugar tu čast, što katkad biva, pa ga zadrugari mrze, ne slušaju, i opće se imanje primiče raspadu«. »Ako tko kakvim lukavstvom zgrabi vlast u ruke, tad ili se zadruga počne kloniti k diobi, ili ga nitko ne sluša i ne priznaje za domaćina«. Prilikom izbora za starešinu važnu ulogu imaju doba života, pol i lična svojstva. »Starešinom biva obično stariji čovek«. To treba da bude »vješt radnik i pametan gospodar, treba da je najbolji ustalac, da je pravičan, da čuva dobro kućne novce, da je mudar i dobar i na zubu, da umije ukućane prema vlastima dobro zastupati i braniti«. *Žena* je retko starešina u porodičnoj zadruzi. »Ženska može biti domaćinom samo onda, ako joj suprug ili ine muške glave izumru, nu imade li muško dijete, onda je ona dotle glava od kuće, dok joj sin na dobu ne stasa«. *Djevojka* može biti starešinom u zadruzi samo izuzetno i privremeno i to »kad braće ni druge muške glave nema, dok ne dovede domazeta, koji tad prima upravu kuće«.⁷

Iako je ovaj oblik porodičnog života po selima Jugoslavije, osobito u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, bio veoma rasprostranjen, on se vremenom sve više gubio. Porast individualizma, prodor novčane privrede i uticaj grada, emancipacija žene, te promjene navike — samo su neki od razloga za to. Važan razlog za raspadanje porodične zadruge bilo je i pozitivno građansko pravo koje je regulisalo odnose u zadruzi na individualistički način, ne poštujući kulturne obrasce zadružne tradicije. To je izvršeno u Srbiji 1844, u Hrvatskoj 1889, u Crnoj Gori 1888. godine.

⁵ Engels, F., *Der Ursprung des Familie, des Privateigentums und des States*, 1884.

⁶ S. V. Vukosavljević, *Organizovanje seljačke zemljišne svojine*, Beograd, 1953, str. 192.

⁷ V. Bogišić, *Grada u odgovorima iz različitih krajeva Slovenskog Juga*, Zagreb, 1874, str. 30. 31.

Sire srodničke zajednice od porodične zadruge u Srba i Hrvata jesu rod, bratstvo i pleme.

Rod (genus, Geburt) čine »članovi koji su krvni srodnici po muškoj krvi, a tu se računa i žena udata u drugi rod, ali ne i njena deca«. ⁸ Šira zajednica od roda jest bratstvo (*fraternitas, affinitas, gentis, Brudeschaft*). Članovi bratstva imaju isto prezime, njegovi rodovi i porodice održavaju predanje o svom zajedničkom pretku i održavaju srodničke veze, u određeni dan slave sveca koji ih štiti (»krsna slava«), naseljavaju se po grupama i u zasebnim selima i zaseocima; brastvo ima i svoju kolektivnu zemljišnu svojinu koju čine pašnjaci i šume. *Pleme* (*tribus, Gesehleht*) čini više bratstva; ono ima svoju teritoriju svoju upravnu organizaciju i svoju kolektivnu zemljišnu svojinu. Ono ima i svoju skupštinu, tzv. zbor, koji čine odrasli muškarci, u prvom redu predstavnici bratstva.

Kao i porodična zadruge, tako su i zajednice roda, bratstva i plemena vremenom pretrpele duboke promene; danas je to prošlost, a samo u nekim krajevima (osobito u Crnoj Gori i južnoj Dalmaciji) ima još izvesnih ostataka od ovakve organizacije. Izuzetak čine i albanska narodnost u Jugoslaviji, koja živi u Makedoniji i Kosovu, kod koje su slične ruralne organizacije još prilično očuvane. Pored obične porodice (*familia*), kod ove narodnosti postoji i velika porodica (*familie madhe*), rod (*bark, kabile*), bratstvo (*vlazni*) i pleme (*fis*). Osnovne norme za reguliranje odnosa u ovim seoskim zajednicama jesu propisi običajnog prava — *kanuni*. Ali, i u ovim su zajednicama u poslednje vreme izvršene duboke promene.⁹

Sa raspadanjem porodične zadruge po selima Jugoslavije, *inokosna porodica* ili *inokoština* postala je dominantni oblik porodičnog života. To je »prosta seoska porodica, u kojoj je obično samo muž, žena i njihova deca«. ¹⁰ Ranije se na selu izvesnim osobinama izdvajala i *muslimanska* porodica, kod koje su nastupile »modifikacije zbog verozakonskih elemenata, a među ovim elementima, fakultativna poligamija igra glavnu ulogu«. ¹¹

Takvi su bili oblici porodičnog života u staroj Jugoslaviji. Sa uvođenjem socijalističkog sistema u ovoj su se zemlji ubrzale i promene porodičnih oblika i odnosa. Porodična zadruge bila je već gotovo nestala, a muslimanska je porodica pravnim propisima izjednačena sa ostalima. I u inokosnoj porodici izvršene su značajne promene. Pored obaveznog *građanskog* braka, izvršene su promene i u porodičnim odnosima. Na primer, izjednačeni su bračni drugovi u pravima i obavezama, ukinuta je »muževljeva vlast« i ženina potčinjenost mužu, a propisano je da u »brak ne može stupiti lice koje nije navršilo 18 godina«. Osim uobičajenih razloga za razvod braka (kao što su preljuba i sl.), kao razlog priznata je i »nesaglasnost naravi«, pa se brak može razvesti »ako oba bračna druga navodeći opravdane razloge, sporazumno traže razvod.« ¹²

Ovim i drugim propisima sklapanje i razvod braka izjednačeni su po svim krajevima Jugoslavije: svuda je obavezan samo građanski brak i odnosi koji iz njega proističu, dok je sklapanje crkvenog braka ostalo *fakultativno*. Ovome su se pridružili i drugi uticaji koji su snažno doprineli i doprinose ujednačavanju porodičnih oblika i odnosa po selima čitave Jugoslavije. Među

⁸ V. Cubrilović, *Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori*, Beograd, 1959, str. 20.

⁹ C. Kostić, *Transformation des communautés rurales en Yougoslavie et en Algérie, Chaiers internationaux de Sociologie*, Paris, 1967, vol. XLIII, s. 109.

¹⁰ V. Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Beograd, 1927, str. 170.

¹¹ Isto.

¹² 3, 18 i 56 *Osnovnog zakona o braku*, Beograd, 3. april 1946. godine.

tim uticajima posebno treba istaći novu organizaciju zemljišne svojine na selu, ubranu industrijalizaciju i urbanizaciju, migracije sa sela u gradove i sl.

Značaj i dubinu ovih promena za porodicu nikako ne treba potcenjivati, ali ih ne treba ni precenjivati. Porodični odnosi velikim su delom povezani sa intimnim delom čovekove ličnosti, za ono na šta se može veoma teško spolja uticati. Zaostaci prošlosti, ukorenjene navike, običaji i sl. svuda su i svagda u porodičnim odnosima imali i imaju veoma važnu ulogu, pa je tako i u socijalističkoj Jugoslaviji. Uostalom, ni industrijalizacija, urbanizacija poljoprivrede i druge mere za modernizaciju sela nisu u podjednakom stepenu obuhvatile sve krajeve, a to вреди i za druge promene, pa i za nove propise o braku, na koje sela u svim krajevima ne reaguju jednako.¹³

Sa evolucijom porodičnih oblika usko je povezana i evolucija oblika zemljišne svojine po selima Jugoslavije.

II

U Jugoslaviji su tek 1921. godine u selima svih krajeva definitivno ukinuti izvesni oblici *feudalne* zemljišne svojine.¹⁴ Za svo vreme trajanja stare Jugoslavije glavni oblici zemljišne svojine bili su privatna i državna svojina i, u nekim krajevima, tradicionalna svojina, tj. kolektivna svojina porodičnih i seoskih zajednica.

Privatnu svojину zemlje imali su siromašni, srednji i krupni seljaci, kao i različite kapitalističke organizacije. Prevladavali su sitni sopstvenici koji su svoju zemlju obrađivali na prilično zaostao način, bez pomoći tuđe radne snage i značajnije mehanizacije. Po svim se selima »broj seljačkih poseda, a isto tako i broj seljačkih kućanstava, povećava užasnom brzinom«. ¹⁵ *Država* je u svojini imala nekoliko krupnih poljoprivrednih dobara i velike komplekse šuma i pašnjaka. Ona je imala i svoja industrijska i saobraćajna preduzeća, a držala je i monopol soli, duvana, šibica i petroleja. Pored toga, po mnogim selima postojala su zemljišta tradicionalnih zajednica. Pored zemljišta porodičnih zadruga,¹⁶ prilično zemljišta bilo je u svojini bratstva ili plemena. Takvo zemljište je bilo značajan faktor u životu seljaka, osobito po planinskim krajevima.

Glavni deo zemljišne svojine imala su sitna i srednja gazdinstva. Ona su bila vrlo brojna. Sitna gazdinstva do 2 ha činila su 34,3% svih gazdinstava, od 2 do 5 ha činila su 33,6%, od 5 do 10 ha 20,4% svih gazdinstava i sl. Krupnih gazdinstava od preko 500 ha u privatnom je posedu bilo svega 285 ili 0,02% od svih gazdinstava.¹⁷

U staroj Jugoslaviji odnose oko zemljišne svojine na selu regulisali su veoma različiti propisi građanskog i običajnog prava.

Promene koje su izvršene u socijalističkoj Jugoslaviji duboko su se odrazile i na instituciju seoske zemljišne svojine. U njoj su odmah formirana tri oblika zemljišne svojine: državni, zadružni i privatni. Istina, u početku je neko vreme postojao i *tradicionalni* oblik, tj. sektor koji je obuhvatao zemljišnu svojину starih seoskih i porodičnih zajednica, ali se on vremenom sasvim raspao i svojina ove zemlje prešla je u državni ili zadružni sektor.

¹³ C. Kostić, *Oblici naših porodica*, Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka, knj. VII, Beograd, 1958, str. 25.

¹⁴ Čl. 42 Ustava Kraljevine SHS, *Službene novine*, br. 142a, Beograd, 1921.

¹⁵ M. Mirković, *Ekonomija agrara*, Zagreb, 1950, str. 41.

¹⁶ Na primer, prema statističkom popisu od 1931. godine, po selima Jugoslavije se još zadržao priličan broj porodičnih zadruga. U to vreme je 114.000 domaćinstva imalo 11 i više članova, a u njima je živelo preko 1.500.000 lica.

¹⁷ C. Kostić, *Sociologija sela*, Beograd, 1969, str. 42.

Državni ili socijalistički sektor zemljišne svojine na selu nastao je na razne načine. Najvažniji od njih bio je prenos zemljišta bivše države i državnih preduzeća i ustanova, kao prenos svojine (propisima kojima se *likvidira* ratno stanje — imovina ratnih neprijatelja i sl.) na našu socijalističku državu. Zatim su doneti razni *socijalistički* propisi po principu »eksprijacije eksproprijatora«. Na taj je način pod udar ovih propisa došlo zemljište banaka, industrijskih i trgovačkih preduzeća, a zatim saobraćajnih i svih ostalih. U isto vreme primenjeni su i propisi o *agrarnoj reformi*, po kojima je zemlja iznad određenog maksimuma oduzeta i privatnim posednicima i podeljena siromašnim seljacima. *Zadružnu zemljišnu svojinu* imale su razne »narodne zadruge« koje su se formirale posle rata i koje su se svojim ciljem i organizacijom razlikovale od ranijeg kapitalističkog zadrugarstva. U svojini ovih zadruga ušlo je zemljište onih ranijih, a zatim zemljište zadrugara, kao i ono koje je nova država dodelila zadrugama. Ostalo zemljište na selu bilo je *privatni* sektor, tj. zemljište koje je bilo svojina individualnih seljaka.

Već posle nekoliko godina pojavila se potreba za reorganizacijom svojinskih odnosa na selu. Zbog toga je doneto više propisa kojima se to reguliše, a među njima su najvažniji propisi o *reorganizaciji* seljačkih radnih zadruga (30. mart 1953), propisi o *zemljišnom fondu* i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama (27. maja 1953) i propisi o *prometu* zemljišta i zgrada (15. jun 1954). Pored ostalog, ovim propisima uveden je tzv. *zemljišni maksimum* od 10 ha obradive zemlje za individualnog seljaka, a samo izuzetno, ako se radi o porodičnoj zadruzi, taj maksimum iznosi 15 ha. Prema tome, u Jugoslaviji privatni vlasnik može imati u svojini najviše 10 ha obradive zemlje. Posle ovih doneti su i drugi propisi kojima se odredio obim i funkcija zemljišta koje je ranije pripadalo državnom i zadržanom sektoru; i jedno i drugo zemljište postalo je, po novim propisima, društveni sektor. Tako su se definitivno na selu formirala dva oblika zemljišne svojine: društveni i individualni.¹⁸

Zadaci *društvenog* oblika zemljišne svojine su značajni. »Samo moderna poljoprivreda s visokom proizvodnjom po jednom radniku i na jedinici površine može obezbediti puno iskorišćavanje povoljnih zemljišnih i klimatskih uslova, snabdevati prerađivačku industriju poljoprivrednim sirovinama i doprineti povećanju izvora poljoprivrednih proizvoda. Socijalističke poljoprivredne organizacije glavni su nosioci proširene reprodukcije i organizatori moderne proizvodnje. To su danas pre svega: poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge, opšte zemljoradničke zadruge i ekonomije zemljoradničkih zadruga«.¹⁹

Na socijalističkim poljoprivrednim gazdinstvima, tj. na zemljištu u *društvenoj* svojini, provodi se organizacija rada koja treba da osigura efikasno postizanje proizvodnih planskih zadataka i nagrađivanje prema zahtevima socijalizma. Osnovni principi takve organizacije su:

a) kolektivni oblik rada, ali individualna odgovornost svakog pojedinca i kolektiva za povereni mu posao,

b) izbegavanje neodgovornosti u radu, pa zbog toga treba da sastav radnog kolektiva bude što stalniji,

¹⁸ C. Kostić, *Changements de la structure des villages en Yougoslavie, Cahiers internationaux de Sociologie*, vol. XXIV, Paris, s. 142.

¹⁹ Program Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 212.

c) rad se organizuje preko proizvodnih jedinica koje su planom zadužene za određenu proizvodnju i potrebnim sredstvima za to,

d) nagrađivanje na osnovu ostvarene proizvodnje, učinka i kvaliteta rada. Broj i obim proizvodnih jedinica zavisi od veličine gazdinstva, vrste proizvodnje, mehanizacije i sl. Proizvodna jedinica treba da se stara o racionalnom korišćenju radne snage i sredstava, osobito da se što racionalnije koristi vučna snaga i da se svaki pojedinac u kolektivu zainteresuje za što veći uspeh kako radne jedinice tako i čitavog gazdinstva.

Društveni sektor zemljišne svojine obuhvata zemlju većinom u ravničarskom rejonu Jugoslavije, osobito pored reka Save i Dunava. Po ostalim ekološkim rejonima prevladava *privatni* sektor svojine, tako da on danas obuhvata oko 75% zemljišta. U nekim krajevima organizacija proizvodnje na ovakvom zemljištu dosta je zaostala, dok je u nekima ona bolje organizovana.

III

Porodica na selu ima različite funkcije, osobito biološke, pedagoške, ekonomske i socijalne. U njoj se održavaju normalni odnosi između muža i žene, rađaju se i vaspitavaju deca; u njoj je među članovima izvršena podela rada, u njoj se proizvode i troše dobra. Pored toga, u porodici se provodi dokolica, obavljaju izvesni religiozni obredi, a ona u neku ruku predstavlja i socijalno osiguranje svojih članova u slučaju bolesti i starosti. Ali i te funkcije zavise od oblika porodice; kod nekih oblika te su funkcije reducirane na manju meru, a kod drugih su se razvile jedne na štetu drugih. U krajnjoj liniji, sve to zavisi od društvene *sredine* u kojoj porodica živi. Ta je sredina splet mnogih faktora koji se među sobom prepliću i u raznim vidovima utiču na porodicu. Štaviše, društvena sredina reguliše i neke veoma intimne odnose prilikom zasnivanja porodice, kao što su uspostavljanje kontakta među bračnim drugovima, utiče i na suptilne stavove o lepom i pristojnom, reguliše odnose između članova i sl.

Tri faktora društvene sredine naročito utiču na seosku porodicu u Jugoslaviji; to su: ekološki okviri, oblici zemljišne svojine i tradicija.

Porodica je povezana sa *ekološkim* okvirima u kojima živi sa bezbrojnim. Svaki njen član, i ona u celini, zavisi od prirode koja ih okružuje, od raznih hemijskih, geoloških, mehaničkih i drugih činilaca i od brojnih odnosa koji ih povezuju sa florom i faunom u okolini. Ti se činioči menjaju u prostoru i vremenu, pa je i njihov uticaj promenljiv. Činjenica je da u Jugoslaviji postoji *pet* različitih *agrarnih* reiona i zbog toga su i odnosi između ekoloških okvira u tim rejonima i porodica različiti. *Zemljišna svojina* utiče na seosku porodicu na razne načine. Od njenih oblika zavisi i vrsta dohotka i ponašanje porodice, kao i organizacija rada u njoj. Isto tako od nje zavisi da li će porodica biti stalno na okupu, obrađujući svoje imanje, ili će jedan deo njenih članova morati da radi u fabrici ili negde drugde, a odnosi se znatno menjaju i prema tome da li seoska porodica obrađuje svoju ili društvenu zemlju. Treći faktor koji veoma utiče na oblike i odnose u porodici je *tradicija*.

Najvažnije njene komponente jesu *religija* i *običaji*.

U Jugoslaviji su zastupljene tri religije: pravoslavna, katolička i islam. One o porodici i braku imaju prilično različite norme i stavove. Na primer, po kanonima pravoslavne i katoličke crkve brak je »sveta tajna«, a po islamu je ugovor. Katolička crkva u principu ne dozvoljava razvod braka,

pravoslavna ga toleriše, a po šerijatu je dozvoljena poligamija i veoma je olakšan razvod. Srodstvo, bračna zrelost i odnosi u porodici prilično su različito regulisani po propisima ovih religija. Postoje znatne razlike i u stavovima o položaju žene.

Narodni običaji u ovom su pogledu još različitiji od jednog kraja države do drugog, i od jedne društvene grupe do druge.

To se odnosi i na *inokosnu* seosku porodicu, koja je danas gotovo isključivi oblik porodice u Jugoslaviji. Ona je zajednica muža, žene i njihove dece, koja živi na svome imanju čija je površina zakonom maksimirana. Društvena kontrola kod ove porodice u mnogim selima veoma je jaka, uticaj normi i morala ranije porodične zadruge još se opaža, a to dalje utiče i na organizaciju rada, namenu rashoda, shvatanja o cilju porodice, ulozi i značaju dece.

To je obično i komplementarna radna grupa; dok muž kosi, žena plati, ako on vrše, ona donosi snopove, ako ona muze, on čuva stoku. Isto je slučaj i kod oranja, kopanja i svih važnijih poslova stočarske i ratarske ekonomije. Ti se radovi, rad žene i muža, dopunjavaju i jedan se bez drugoga ne može zamisliti. Pored toga, žena još gotovi jelo, stara se o čistoći kuće, radi oko tekstila i stoke, a to znači da ona u ovakvoj porodici radi obično više i intenzivnije od muža, osobito u zaostalijim selima, čiji se broj smanjuje pod uticajem procesa modernizacije.

Modernizacija sela u Jugoslaviji zahvata sve dublje ne samo porodicu i zemljišnu svojinu već je izmenila i stavove seljaka prema njima.

Ranije su proizvodne snage na selu bile nerazvijene, pogonsku snagu su davale prirodne sile ili radna stoka, autarhija porodice bila je pravilo, proizvodnost rada bila je slaba, a postojali su i mnogi zaostali kulturni obrasci, koji su izolovali porodicu i sprečavali menjanje svojinskih odnosa. Ali novčana privreda, kao i procesi industrijalizacije i urbanizacije, sve je više u selo donosila raznih promena. Pogonska snaga znatno se izmenila; umesto konja, voća, vatre i vode počela je sve više upotreba motora; umesto tekstila životinjskog i biljnog porekla počela je upotreba veštačkog tekstila, mehanizacija i hemizacija agrara dobijaju sve veći značaj; točak, automobil i moderni putevi doprineli su približavanju sela i grada. Umnožili su se i oblici razmene ideja i ljudi između sela i grada; *mass media* omogućile su širenje ideja iz grada u ruralno društvo, a industrija je u svoje pogone privukla na rad mnoštvo seljaka.

To sve povlači i duboke promene u statusima i ulogama seljaka i njihove poglede na svet i društvo, pa i na njihove stavove prema porodici i zemljišnoj svojini.

U tom procesu nastajanja novoga i nestajanja staroga, pored pozitivnih manifestuju se i neke negativne pojave. Na primer, napuštanje sela, ili »beg sa sela«, u nekim je krajevima poprimio masovne oblike, pa selo napuštaju ne samo oni koji nemaju ili imaju malo zemlje, već i oni koji bi od nje mogli živeti. U selima ostaju obično starci i žene, a to ima značajnih negativnih posledica u svakom pogledu. Navode se i brojni slučajevi porodične patologije, kao što su konkubinati, veliki broj razvoda brakova, kontrola rađanja dece koja se praktikuje raznim sredstvima (produženo davanje materinog mleka, abortusi, veštačko sprečavanje začeća, pa i brojna čedo-morstva, celibat). U selima Jugoslavije postoje i druge krajnosti u ovom pogledu; u nekim selima deca se smatraju »blagoslovom božjim«, i što ih je više tim bolje. U tim selima se još može čuti narodna poslovice: »Nije gazda

ko ima volova, no je gazda ko ima sinova«. Ali po drugim selima hara »bela kuga« — pojava kontrole rađanja. Zbog toga su i stope prirodnog priraštaja stanovništva u pojedinim krajevima veoma različite: u nekim su krajevima jedne od najviših u Evropi, a u drugim su jedne od najnižih.

Prema tome, institucije porodice i zemljišne svojine u selu Jugoslavije danas se nalaze u fazi duboke transformacije. Ali u tom procesu su izvesne prepone, i to one najteže, pređene i predstoji perspektiva njihove mirnije evolucije. Obim seoske porodice već se ustalio. Čitav jedan vek ona se smanjivala i danas je, po svom obimu, na sličnom stepenu razvoja kao i u drugih zemalja. Na primer, pre jednog veka porodična zadruga se navodila kao primer porodice sa najviše članova u Evropi, dok je danas obim seoske inkonosne porodice uglavnom sličan obimu porodica u drugim zemljama Podunavlja. Isto tako su se i oblici zemljišne svojine na selu prilično ustalili, iako će značaj društvenog sektora vremenom samo postepeno rasti.